

एकोणीसशे त्र्याहत्तरमधील साहित्य - चर्चा

अशोक दामोदर रानडे

(मूळ प्रसिद्धी - ललित, संपा. केशव कोठावळे, मॅजिस्टिक प्रकाशन, गिरगांव, मुंबई, फेब्रुवारी १९७४)

त्र्याहत्तर सालातील समीक्षा ग्रंथात सहा लेखसंग्रह, पाच व्यक्तिकार्यास वाहिलेली पुस्तके आणि दोन प्रबंध ग्रंथ यांचा समावेश होतो. याशिवाय काही समीक्षाकृती असणारच. पण आहे त्यावरूनही काही अंदाज बांधल्यास आणि काही सर्वसामान्य विधाने केल्यास फारसा अन्याय होऊ नये असा भरवसा आहे.

लेखसंग्रहात 'भ्रमर परागु नेती' हा म. ल. वराडपांडे आणि कृ. ब. निकुम्ब यांचा 'पारख' हा संग्रह उल्लेखनीय. उगाचच लोकप्रिय नाटकाच्या नावाची आठवण करून देणारी काव्यात्मता लेखसंग्रहाच्या नावात असली तरी वराडपांडे यांचे लिखाण बहुतेक ठिकाणी नीटसपणे गंभीर आहे. पुष्कळ वेळा माहितीपर लिखाण करण्याकडे त्यांची वृत्ती आहे. 'हिराबाई पेडणेकर', 'तरुणी शिक्षण-नाटिका' यांसारखे लेख माहितीपर आहेत. इतरही काही ठिकाणी विश्लेषणात्मक समीक्षा आणि माहितीपर विवेचन यांच्या सीमारेषेवर त्यांची लेखणी घुटमळते. त्यात आणि 'मूर्त काव्य : एक टिपण' वा 'दोन कवितांच्या कथा'सारखी टिपणेही ते संग्रहात घेतात. त्यामुळे लेखसंग्रहाला दिशा व प्रेरणा इ. बाबतीत एकसंधता लाभत नाही. परंतु त्यांच्या लिखाणात समीक्षक अंतर्दृष्टीही काही ठिकाणी दिसते. केशवसुतात 'रंगदृष्टी' नाही, 'पिंगा' ही कविता प्रतिमा व भावसंकेतांच्या आधारे तपासावी; कोल्हटकरी समीक्षेत इंग्रजी टीकेचा खरा परिणाम दिसतो; ऐतिहासिक कादंबरीतली कल्पकता इ. सामाजिक कादंबरीतील कल्पकता इ. पेक्षा निराळी असावी लागत नाही; इ. विधाने पुरेशी विचारयोग्य ठरतात.

निकुम्बांच्या 'पारख' या संग्रहाला तुलनेने पाहता अधिक एकसंधपणा आहे. सर्व लेख काव्यविषयक आणि खरे पाहता विशिष्ट कवींच्या विषयी असल्याने हे शक्य झाले असावे. नामदेव ते कुसुमाग्रज असा आवाका ठेवून त्यात एकूण तेरा कवींवरचे निबंध समाविष्ट आहेत. निकुम्ब कुसुमाग्रजांपर्यंत येऊन थांबतात हे लक्षणीय. कारण एका अर्थाने विशाखेतील कुसुमाग्रजांपर्यंत मराठी काव्यपरंपरेचा अतूटपणा दाखविता येतो. रसाविष्कार, भाषाशैली, कल्पनाविलास, भावोत्कटता यांसारख्या आस्वादकोटी वापरून निकुम्बांचे लेखन होऊ शकते कारण त्यांनी समीक्षिलेले कवी. यापलीकडले कवी जर लेखनविषय असते तर निकुम्बांना याच पद्धतीने लिखाण करणे शक्य झाले असते का असा प्रश्न मनात उभा राहतो. आहे इथपर्यंतच ही समीक्षा जाऊ शकते. पलीकडे पोचविणारे मार्ग तीत नजरेस येत नाहीत. काही शंका : तुकारामावरच्या टिपणात ते म्हणतात, ज्ञानेश्वरांना अनुभूतीशी थबकत, रेंगाळत जाता येते पण तुकाराम मात्र आवेगाने पुढे सरकतात. तुकारामाची रचना 'स्फुट' स्वरूपाची आहे तर ज्ञानेश्वर प्रबंधाची मांडणी करतात हेच याचे कारण नव्हे काय? शाहिरींच्या स्त्रीविषयक दृष्टिकोणाबद्दल निकुम्बांचे टिपणही काहीसे फसवेपणे निश्चितार्थी आहे. शाहिरी रचनेतील बराचसा भाग stylized आहे. म्हणजे त्यात वास्तवापासून दूर सरकून आदर्श वा विकृत अवस्थांचे संकेतबद्ध चित्रण करण्याकडे प्रवृत्ती आहे. तेव्हा शाहिरीतील स्त्रीला पती किंवा पुत्र हेच आपल्या आयुष्याचे ध्रुव वाटतात इ. निष्कर्ष ढोबळच नव्हेत काय?

फ. मुं. शिंदे यांचा 'स्वान्त', भ. प्र. मोहरीर यांचा 'आकलन व आस्वाद' व ना. सी. फडके यांचा 'कटाक्ष' हे इतर लेखसंग्रह. परिचयात्मक आणि टिपणीवजा लिखाणातून शिंदे समीक्षक म्हणून काही फारशा मजबुतीने उभे राहत नाहीत. मर्ढेकरी समीक्षेच्या उणिवा त्यांनी नेहमीच्या पद्धतीने दाखविल्या आहेत. (पाटणकर, पाध्ये, आचवल इ. च्या लिखाणानंतर मर्ढेकरांच्या उणिवा नवीनपणे दाखविणे मुश्किलच झाले आहे!) मुक्तेश्वर आणि बालकवींच्या समकालिनांची निसर्गकविता हे लेख महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना देऊ केलेल्या स्थूल पण संगतवार मुद्द्यांसारखे आहेत. एकंदरीने हाती फारसे पडत नाही. फडक्यांच्या संग्रहात व्यक्तिदर्शनात्मक लेखांचाही अंतर्भाव आहे. सर्व लिखाण रोचक आहे (अर्थातच.) पण साहित्यविषयक लेखांत 'मराठी कादंबरीची

वाटचाल' सारख्या लेखातच समीक्षेचा भास होतो. स्वतःच्या आवडत्या कादंबरीचे विवेचन करतानाही फडके आपण कोणती तांत्रिक युक्ती का केली हेच बहुतेक वेळा स्पष्ट करतात. 'तंत्राची सफाई' कशी व का या प्रश्नापलीकडे त्यांचे लिखाण समीक्षेतही सरकत नाही. मोहरीरांचे लेखही एकजात आढावा, परिचय या स्वरूपाचे आहेत.

'खाडिलकरांची तीन नाटके' हा गंगाधर गाडगीळांचा छोटेखानी ग्रंथ म्हटला तर लेखसंग्रह आहे. सवाई माधवरावांचा मृत्यू, कीचकवध, स्वयंवर या तीन नाट्यकृती खाडिलकरांच्या सर्वोत्कृष्ट कृती म्हणून निवडून त्यांचे वेधक रसग्रहण गाडगीळांनी केले आहे. शेक्सपीअर, टिळक, बालगंधर्व यांनी खाडिलकरी नाट्यदृष्टीवर प्रभाव पाडला; खाडिलकर हे टिळकयुगाचा उद्गार होते; संगीत व नाटक यांच्या संयोगातील प्रश्न सौभद्र नाटकात किलोस्करांनी जसा सोडवला तसाच काहीसा खाडिलकरांनी मानापमानात सोडवला; स्वयंवर नाटकाच्या संवादापासून सर्वत्र परीकथेची झाक आहे; इ. गाडगीळांची विधाने विचारार्थ आहेत. खाडिलकर रंगमंचावर पाहावे तसे आपले नाटक पाहात असेही ते नेमकेपणे सांगतात. प्रस्तुत तीन नाटकांचे रसग्रहण म्हणून गाडगीळ पुष्कळच पटणारे लिहितात.

व्यक्तिकार्यास वाहिलेल्या पुस्तकात वा. ल. कुलकर्णी यांची 'न. चिं. केळकर' व 'हरिभाऊंची सामाजिक कादंबरी' ही दोन पुस्तके महत्त्वाची. हरिभाऊंच्या सामाजिक कादंबरीवर लिहिताना तत्कालीन सामाजिक स्थितीचे कादंबरीतले दर्शन वा सुधारणावादाचा कादंबरीतील पुरस्कार यांना समीक्षामूल्ये म्हणून वा. ल. मांडतात की काय असा संशय येतो. त्याचप्रमाणे हरिभाऊंच्या बाबतीत लिहिताना, सामाजिक कादंबरीचा अभ्यास करित असता ऐतिहासिक कादंबरी लिहिणारा लेखक अजिबात बाजूला ठेवून कादंबरीकाराच्या लेखनामागील प्रेरणांविषयी लिहिणे बरोबर आहे काय असाही प्रश्न मनात येतो. विवेचनात १९ व्या शतकातील हरिभाऊंच्या वाचनात आलेल्या वास्तववादी पाश्चात्य कादंबरीकारांच्या प्रभावाचा फारच निसटता उल्लेख आहे. भारतीय भाषांतील मराठीतील तत्कालिन अनुवादादी उपयुक्त परिशिष्टांइतकेच हरिभाऊंनी वाचलेल्या लेखकांसंबंधीचे परिशिष्टही उपयुक्त व प्रस्तुत ठरले असते. मात्र पुस्तकाचे विवेचन नेहमीप्रमाणे नेमके, मर्मग्राही आहे. न. चिं. केळकरांवरचे पुस्तक उपयुक्तता आणि आवाका या बाबतीत पहिल्या पुस्तकापेक्षा अधिकच नेमके आहे. खुद्द केळकरांनी कुठेच आत्यंतिक भूमिका घेतली नसल्याने वा अतिशयोक्त दावे केले नसल्याने त्यांच्यावर टीका करणे हे एका अर्थी अवघड असते. त्यांच्या सर्वांगीणपणास सखोलपणापेक्षा पृष्ठभागीय विस्ताराचे अंग अधिक होते. हा निष्कर्ष वा. लं. च्या विवेचनातून जाणवतो व तो पटण्यासारखा आहे. पाश्चात्य समीक्षेच्या नवीन प्रवाहांची अस्फुट जाणीव आणि परंपरागत भारतीय साहित्यविचाराची मनावर असलेली पकड यांच्या जोडीला विश्लेषणापेक्षा स्पष्टीकरणाची ओढ असल्याने केळकरांची समीक्षा सामान्य साहित्यप्रेमिकालाही आकर्षक वाटावी, या सारखा सामाजिक गुण तिला बहाल करून थांबावे लागते.

'केशवसुतांचे अंतरंग' हे व. दि. कुलकर्णी यांचे पुस्तक छोटेखानी पुस्तक वाटते त्यापेक्षा अधिक impressionistic आहे असा संशय येतो. आत्मपर इंग्रजी वळणाचे भावकाव्य लिहित असताना मराठी परंपरेतील वस्तुनिष्ठ दीर्घकवितांचा केशवसुतांना अजिबात विसर पडला नव्हता, त्यांच्या गूढगुंजनाला कारुण्याचा स्पर्श आहे इ. विधाने विचारार्थ वाटतात. केशवसुतांसारख्या कवींचा प्रत्येक उद्गार सार्थ ठरविण्याचा धोका मराठी समीक्षा करू लागली आहे काय असाही प्रश्न प्रस्तुत वाटू लागतो. कारण त्यांच्या इंग्रजी कवितांच्या वाचनाने त्यांच्या मराठी कवितेतून जे हाती लागते त्यापेक्षा अधिक काही मिळत नाही. 'नाट्याचार्य खाडिलकरांची नाट्यकला' हे नीळकंठ खाडिलकरांचे पुस्तक समीक्षेच्या निमित्ताने केलेला (विनाकारण) नाट्याचार्यांचा बचाव वाटतो. हॅम्लेटपेक्षा कीचकवध श्रेष्ठ ठरविणारा लेख दोन्ही नाटकांच्या प्रकृतीतील भेदही लक्षात घेत नाही. भूत आणि खून या गोष्टी आल्या की नाटक मेलोड्रामा होते आणि काळाकुट्ट हॅम्लेटचा काका रंगविणाऱ्या शेक्सपीअरपेक्षा गुणदोषांचे मिश्रण असलेला कीचक रंगविणारे खाडिलकर वरचढ असे निष्कर्ष काढणारी समीक्षा पुरेशी गंभीर वृत्तीची नाही एवढेच म्हणणे शक्य आहे. सरधोपटपणे पुढे सरकणारी नीळकंठ खाडिलकरांची समीक्षा हॅम्लेट निराशाजनक म्हणून कनिष्ठ असेही ठासून सांगते हे स्वाभाविकच म्हटले पाहिजे. 'नाथ माधव :

व्यक्ती आणि कार्य' ह्या डॉ. चारुशीला गुप्ते यांच्या पुस्तकातील समीक्षेला तडजोडीचा वाण सर्वत्र लागला आहे. नाथमाधव हे हरिभाऊ युगातील कादंबरी प्रवृत्तीचे एक्सटेंशन होते हा निष्कर्ष काही लेखिकेने स्वच्छपणे कुठेही मांडलेला नाही. अद्भुतरम्यता, रहस्यमयता समाजाला उद्बोधक असे काहीतरी लिखाणात असावे ही ठाम समजूत, हे मराठी कादंबरीच्या बाल्यावस्थेतील गुणधर्म. या पत्नीकडे नाथमाधव क्वचित गेले याची चिकित्सा न करता लेखिका याचा बचाव करते. नाथमाधवांचे लिखाण मूठभर साहित्यिकांनी गौरविले नाही तर जनतेने त्याची बूज राखली इ. विधाने पाहिली म्हणजे बेस्ट-सेलर आणि कलाकृती ठरणारी कादंबरी यात लेखिकेला फारसा फरक जाणवत नाही काय असा संशय येतो. या पुस्तकातील नाथमाधवांचे जीवनचरित्र सांगणारा मजकूर वाचनीय आहे. त्यांचे चरित्रच का लिहिले जाऊ नये?

माधवराव पटवर्धन : वाङ्मयदर्शन हा चुनेकरांचा प्रबंधग्रंथ एक पायाशुद्ध उभारणी आहे. लेखन, मांडणी, सूची, परिशिष्टादी अभ्यासासाधने; इ. सर्व बाबतीत तो कसोशीने सामोरा येतो. प्रबंध म्हणजे एका सिद्धांताची नेमकी मांडणी व वेगळी वाट चोखाळू इच्छणाऱ्यांना अभ्यासाची साधने प्रामाणिकपणे पुरविणारा प्रयत्न. या दृष्टीने हा प्रबंध समाधानकारक. पटवर्धनांच्या समीक्षेवरचा चुनेकरांचा मजकूर पटवर्धनांच्या समीक्षेची गतिमानता नजरेस आणतो. परंतु प्रत्यक्ष वाङ्मयकृतींचे परीक्षण आणि समीक्षातत्त्वांची तात्त्विक चर्चा यात पटवर्धन कुठे, का व कसे उजवे ठरतात याचे ते विवेचन करीत नाहीत. पटवर्धनांनी सांगितलेल्या काव्यविचारांतील अनेक विचार आज सर्वसामान्य झाले आहेत असे म्हणताना पटवर्धनांना द्रष्टेपणाचे श्रेय दिले जाते - देण्यास हरकत नाही. पण ते सिद्ध व्हायला हवे. काव्याच्या बाबतीत समकालिनांपेक्षा निश्चितपणे वेगळी वाट चालणाऱ्या पटवर्धनांचे समीक्षालेखनही तसे असणे शक्य आहे. पण कदाचित वाङ्मयात फक्त काव्य आणि नंतर कोशरचना, छंदशास्त्रासारख्या भाषिक अभ्यासाकडे ओढा असल्याने समीक्षेसारख्या विश्लेषक व्यापाराकडे त्यांचा ओढा कमी असणेही शक्य आहे.

इंदुमती शेवडे यांचा 'मराठी कथा : उगम आणि विकास' हा प्रबंध काहीसा महत्त्वाकांक्षी वाटतो. एक तर मराठी कथेची वाटचाल रेखाटतांना पाश्चात्य कथेविषयीचे परोद्भूत सिद्धांत त्रोटकपणे का नोंदवावे हे कळत नाही. मराठी कथेविषयीच्या विवेचनाशी जर संबंध आणून जोडला असता तर या माहितीची प्रस्तुतता सिद्ध झाली असती. त्याचप्रमाणे मानवाच्या कथाप्रियतेचा आढावा परीकथा, दैवतकथा, दंतकथा इ. द्वारे घेणे ही साहित्यसमीक्षा कशी ठरते? कथा म्हणजे Fiction या संज्ञेने सूचित होणारी कथा असे त्यांच्या मूळ प्रबंधावरून वाटते. मग प्रबंधाचा सुमारे एक पंचमांश भाग असा व्यर्थ का व्यापला जातो? तुलनेने पाहता प्रत्यक्ष कथाकारांशी त्यांचे लेखन भिडते तेव्हा शेवडेबाई अधिक नेमकेपणे लिहितात. तरीही असे वाटते की व्यक्तिभूत लेखकांच्या कृती कुठेतरी अधिक तपशिलांत विश्लेषण करण्यासाठी घ्यायला हव्या होत्या. नाहीपेक्षा 'जी. एं. ची कथा महाकाव्यात्मक गुणांनी नटलेली' 'ए. वि. यांची माणसे विलक्षण' इ. निष्कर्ष कुठेतरी अधांतरीच राहतात. प्रबंधाचा आवाका थोडा मर्यादित ठेवला असता तर हे अधिक शक्य झाले असते. कथा हा साहित्यप्रकार म्हणून अनेक नवलेखकांना आकर्षक वाटत असता हा प्रबंध एका मर्यादितपर्यंत पण निश्चितपणे उपयुक्त ठरेल.

समीक्षेला ग्रंथगत वर्ष कसे गेले? फारसे बरे नाही. लिहिली जाणारी समीक्षा आणि ग्रंथबद्ध होणारी यांचे परस्परप्रमाण फारसे आशादायक नाही. ग्रंथगत होणे म्हणजे अभ्यासास सुलभपणे उपलब्ध होणे इतकेच नव्हे तर लिखाणही अधिक दृढ भूमिकेवरून केलेले असणे आणि त्याची गरजही भासणे. ग्रंथबद्ध होण्याच्या योग्यतेची समीक्षा फारशी होत नाही काय? की मराठी साहित्याच्या अभ्यासकास तिची गरज भासत नाही?